

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ: СУЧАСНЕ ТА МАЙБУТНЄ

Доповідь директора Інституту демографії та соціальних досліджень
НАН України академіка НАН України С.І. ПИРОЖКОВА

Сучасний демографічний розвиток України практично всі дослідники оцінюють як кризовий. Це зумовлено різким погіршенням усіх демографічних процесів: швидким зниженням народжуваності; скороченням шлюбності і збільшенням розлученості; зменшенням середньої тривалості життя; різким зростанням смертності, передовсім серед чоловіків працездатного віку; збереженням відносно високої смертності немовлят; посиленням еміграції, яка, з-поміж іншого, призводить до «відпливу умів». І як апогей — абсолютне скорочення населення і погіршення його якісних характеристик.

Ці кризові тенденції фіксувалися не сьогодні і не вчора, а спостерігаються протягом досить тривалого часу. Якщо глянути ретроспективно, то можна побачити, що у ХХ ст. Україна зіткнулася з **двома великими демографічними кризами**. Впродовж 30—40-х років минулого століття вона потерпала від тяжких людських втрат, спричинених голодомором, війною та політичними потрясіннями. Оцінки глобальних втрат уже дали уявлення про масштаби цих катастроф, однак вони не з'ясовують відмінності між **надвисокою смертністю** та кризою, спричиненою стрімким зменшенням **кількості народжуваних**, а також між **надвисокою смертністю** і **втратами**, зумовленими **міграцією**.

Завдяки копіткій праці французьких, російських та українських демографів з відновлення реальних показників демографічної ситуації в Україні у ХХ ст. (громадянський стан, дані переписів населення, кількість депортованих і переміщених осіб, статистика ГУЛАГу) вперше ми можемо мати досить

точні цифри, що ілюструють неабияке зростання рівня смертності та зменшення тривалості життя.

Так, зважаючи на те, що демографічна криза, спричинена голодомором та сталінськими репресіями 30-х років минулого століття, забрала загалом життя **4,6** млн осіб, показники самої лише надвисокої смертності сягли **2,6** млн осіб, при цьому істотно знизилася тривалість життя: майже на **7** років для чоловіків і на **11** років — для жінок.

Так само загальним втратам **13,8** млн осіб у 40—50-х роках відповідає показник надвисокої смертності — **7,4** млн людей — за **7** років, водночас знизилася тривалість життя — на **14** років для чоловіків та на **20** років — для жінок.

Після кризи 30—40-х років демографічна ситуація в Україні змінюється на краще і до початку 60-х рівень смертності поступово знижується.

Натомість розпочинається **нова криза**, яка на тривалий час знаменує собою відхід від тенденцій минулого: тривалість життя жінок перестає зростати, чоловіків — з кожним роком зменшується, спостерігається стійке зниження рівня народжуваності. А з 1991 р. в Україні смертність почала перевищувати рівень народжуваності, що зумовило довготривалий процес **природного зменшення чисельності населення**. Ця тенденція до погіршення демографічних показників залишається і сьогодні.

Упродовж останнього десятиліття чисельність постійного населення України скоротилася більш як на **4,5** млн осіб і сьогодні становить **47,3** млн. Рівень народжуваності

знизився майже вдвічі і не забезпечує навіть простого відтворення населення. Збільшується кількість родин, які не бажають мати дітей з огляду на соціальні, матеріальні або психологічні причини.

В умовах невпевненості, несприятливих соціально-політичних й економічних перспектив спостерігається відмова сімей від народження другої та третьої дитини, момент їхньої появи на світ відкладається до кращих часів. Жінки в Україні фактично уже в 33-річному віці припиняють дітородну активність. Загальна й особливо шлюбна народжуваність населення у віці 35–39 років нині у нас є однією з найнижчих у світі.

Залучення жінок до виробничої діяльності часто стає негативним чинником розвитку демографічних процесів. Істотне зростання зайнятості жінок в Україні у 60–70-ті роки, як і в інших європейських державах, було помітним фактором зниження рівня народжуваності населення. Зайнятість жінок тоді перевищувала 90%.

Світовий досвід свідчить, що період радикальних трансформацій суспільних відносин і переходу до нових форм життєдіяльності супроводжується змінами у демографічній ситуації. Але в Україні на ці зміни накладається несприятлива демографічна історія, яка значно деформувала віковий склад і чисельність населення, порушила механізм його сталого відтворення. Саме це і спричинює значні негаразди у демографічному русі сучасної України.

Зміна соціальної ролі жінки у суспільстві докорінно змінила і її роль у сім'ї. Її трансформація як інституту відбулася практично водночас із цими процесами. Провідними тенденціями останніх десятиліть стали зменшення середнього розміру сім'ї як у містах, так і селах, нуклеаризація сімей за поколінням, послаблення родинних зв'язків.

Звісно, на рівень народжуваності безпосередньо впливає укладення шлюбів і формування **шлюбних відносин**. Упродовж ос-

таних років чітко простежується поступове зменшення кількості шлюбів і достатньо стабільна динаміка зниження рівня розлучень.

Слід враховувати, що в Україні щорічно реєструється 160–165 тис. розлучень. У результаті понад 150 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Статистикою встановлено, що рівень розлучень не компенсується повторними шлюбами, особливо серед жінок, і це також впливає на рівень народжуваності.

Нині суспільство стикається з посиленням тенденції до неофіційних шлюбно-родинних стосунків і зростанням кількості дітей, які народжуються поза шлюбом. Часка таких дітей становить 19,9% усіх народжених.

Специфічним чинником, що стримує народжуваність, є напруження і занепокоєність населення України щодо фізичних і генетичних наслідків Чорнобильської катастрофи. Адже такі наслідки можуть бути тривалими, їх відчуватимуть як нинішнє, так і майбутні покоління. Крім того, ця найбільша у світі техногенна катастрофа спровокувала підвищення рівня **смертності населення**, головним чином серед ліквідаторів і постраждалих.

Україна донині нездатна була піти далі запобігання інфекційним хворобам і лікування людей, які потерпають від них. Так, вона досить успішно протягом трьох десятиріч ліквідувала своє відставання від країн Західної і Північної Європи, спричинене кризою на початку ХХ століття. Проте вона не змогла піднятися на новий щабель прогресу у сфері охорони здоров'я, якого було досягнуто індустріальними країнами завдяки успіхам у боротьбі із серцево-судинними та «соціальними хворобами» — такими, як алкоголізм або насильницька смерть.

Цей новий щабель розвитку набагато більше, ніж попередній, зумовлений не тільки результативною санітарною політикою, заснованою на досягненнях технологічного прогресу та їх поширенні (як це відбувалося з вакциною або антибіотиками), а й **прагнен-**

ням населення взяти на себе відповідальність за власне здоров'я, зокрема шляхом зміни свого ставлення до нього.

Радянське суспільство, надзвичайно централізоване і позбавлене духу персональної ініціативи, виявилось невідповідним до запровадження подібної стратегії, що, ймовірно, і спричинило кризу радянської системи охорони здоров'я у 1960-х роках, коли на Заході інфекційні хвороби вже перестали бути проблемою номер один.

Залишається сподіватися, що з переходом до ринкової економіки політику охорони здоров'я буде спрямовано у нове русло, і тривалість життя зросте майже в усіх пострадянських країнах. Саме так і сталося у багатьох державах Центральної Європи, де, щоправда, і процес деградації не був настільки руйнівним.

Натомість майже жодних змін у цій сфері не спостерігається ні в Україні, ні, тим паче, в Росії. Сьогодні обидві держави залишаються перед викликом: дозволити і надалі катастрофічно падати показникам тривалості життя населення або зробити все можливе, щоб створити необхідне середовище для подолання соціальних і хронічних хвороб, змінити ставлення людей до власного здоров'я.

Особливо гострою є соціально-демографічна ситуація на селі, де перевищення смертності над народжуваністю сягає 156 тис. осіб на рік. Протягом останніх 5 років кількість померлих перевищувала кількість народжених майже у 90% сіл, а в 11% — за цей час не народилося жодної дитини.

Тому нагальним питанням для науковців залишаються зростаючі **темпи знелюднення сіл**, що зумовлено відсутністю якісних зрушень у розв'язанні там соціальних проблем.

Прикро констатувати, але на початку XXI ст. в Україні 60% сільських населених пунктів не мають доріг із твердим покриттям, 82 — водогонів, 98% — каналізації. У середньому на п'ять сільських поселень, або на 2600 жителів, припадає один об'єкт служби побуту, в

більш як 10 тис. сіл відсутні зупинки громадського транспорту. Більше 1,2 тис. сіл (понад 0,8 млн осіб) користуються привізною водою.

Несприятливі тенденції у демографічних процесах призводять до активного **старіння населення** і зменшення його репродуктивного потенціалу. У 2003 р. частка осіб, старших працездатного віку (жінки — 55, чоловіки — 60 років і більше), у середньорічному населенні становила 23,8%. Вже сьогодні на 1000 платників до Пенсійного фонду припадає приблизно 795 пенсіонерів. За експертними оцінками, протягом найближчого десятиріччя співвідношення між кількістю осіб працездатного віку і тих, кому за 60, зміниться від 3:1 до 2:1.

Важливим напрямом оцінки сучасної демографічної ситуації є дослідження **міграції населення** в контексті еміграційної та імміграційної політики, оскільки в умовах демографічної кризи вона набуває особливого значення як чинник, що сприяє розвитку трудового й демографічного потенціалу.

Цього року Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України почав розробляти прогнози населення разом із Міжнародним інститутом прикладного системного аналізу та Інститутом демографії Академії наук Австрії. На нашій конференції презентовано перший варіант імовірнісного прогнозу населення України до 2050 року. Принциповою відмінністю від традиційного багатоваріантного прогнозу є встановлення *медіанного варіанта*, а також імовірнісних інтервалів розподілу показників природного та механічного рухів. При цьому імовірнісні інтервали окреслюють множину кількох тисяч варіантів прогнозу. У перспективі ми плануємо розширити цей прогноз за окремими верствами і групами населення, зокрема для певних соціальних категорій, особливо працездатного віку.

Прогнозні розрахунки показують, що внаслідок низької народжуваності, яка буде ниж-

чою від рівня простого відтворення протягом усього прогнозованого періоду, чисельність населення України постійно знижуватиметься. У 2050 р. вона становитиме **34 млн 857 тис. осіб** (за медіанним варіантом). У віковій структурі населення кількість осіб похилого віку зростатиме. Так, частка людей віком понад 65 років сягне 25,4%. Причому з імовірністю 90% цей показник перебуватиме між 0,213 та 0,305. Імовірність 70% дає розкид варіації 0,234 та 0,275. З цього випливає, що *середина XXI століття виявиться найбільшим випробуванням для держави щодо пенсійного забезпечення*. Навантаження осіб, старших 65 років, на вікову групу 15–64 роки зросте вдвічі і досягне 0,422 порівняно з 0,224 у 2004 р. При цьому, з імовірністю 90%, останній показник не перетне значень 0,351 та 0,516.

Збереження негативних демографічних тенденцій в Україні потребує від уряду серйозного обґрунтування та послідовного втілення ефективної **соціальної політики**, яка має спрямовуватися на досягнення поставлених цілей. І тут великі і відповідальні завдання постають перед науковцями.

З огляду на це варто звернутися до досвіду інших країн. Так, наприкінці 2004 — початку 2005 року уряд Болгарії (за підтримки UNFPA) запросив відомого вченого — директора Інституту демографії Академії наук Австрії **Вольфганга Лутца** посприяти розробці національної соціальної політики, щоб протидіяти стрімкому зменшенню населення.

Оскільки демографічні умови в Україні не надто відрізняються від ситуації у Болгарії, розроблена для неї нова модель соціальної політики може бути актуальною і для нашої країни. Її суть і головна мета полягає у *«досягненні балансу населення»*. Це є офіційною політикою уряду.

Мета національної соціальної політики за умов зменшення населення полягає у поєднанні демографічних чинників стосовно людського капіталу.

Люди є багатством націй. Але не тільки кількість людей має значення: їхні вміння, рівень освіти, можливості та здоров'я також надзвичайно важливі. Поєднання усіх зазначених аспектів можна назвати базою людських ресурсів, або, висловлюючись економічними категоріями, людським капіталом.

Такий розширений погляд на населення означає, що *політичні цілі не слід визначати на основі кількісних параметрів чисельності населення, а доцільно брати до уваги людські ресурси, наявні для забезпечення найкращої якості життя усіх громадян*.

Оця зміна в моделі — із зосередження лише на розмірі населення до **реалізації збалансованого розвитку населення згідно з віком та статтю, а також із розвитком його здібностей і вмінь** (В. Лутц називає це «балансом населення») не є легкою. Адже протягом століть чисельність населення була головною метою *національних та міжнародних соціальних політик*. У європейській історії домінував погляд, згідно з яким, чим більша держава за кількістю населення, тим вона могутніша і тим це краще для всіх її громадян.

Обґрунтування такого погляду було зумовлено давніми «стереотипами війни»: чим більшим є населення, тим більше потенційних солдатів, тим ширші можливості захищати або розширювати національну територію. Хоча також існувало й економічне обґрунтування: більше людей означає більші ринки з активнішою торгівлею; більша щільність населення сприяє кращому розподілу праці і технологічному прогресу, тобто засадам економічного зростання. Щодо Болгарії, то її вступ до Європейського Союзу принесе величезне розширення ринку, навіть за умов зменшення населення.

Зворотний погляд — зростання населення є згубним для добробуту людей — має досить давню історію (хоча б із часів Томаса Роберта Мальтуса). Його обґрунтування засноване на тому, що ресурсна база обмежена у будь-якої нації. І зростання населення, збільшен-

ня його щільності може зрештою перевищити здатність забезпечити прийнятні нормальні умови для життя громадян та призведе до нижчої його якості, навіть до голоду та смерті. Згідно з цим обґрунтуванням такі країни, як Голландія або Велика Британія, були перенаселені вже у XIX столітті.

Але насправді ресурсну базу, через колонізацію та міжнародну торгівлю, було розширено, а технологічний прогрес сприяв вищій якості життя у поєднанні зі збільшеною щільністю населення.

Сучасну версію такого погляду Мальтуса відображено в «Обмеженнях зростання», досліджених Римським клубом, і понятті «екологічного сліду». Останнє, недавно введене в обіг, показує, як кількість людей у країні та їхнє споживання мають екологічні наслідки, що виходять далеко за межі цієї країни. Також точилися дискусії із приводу того, що є «оптимальною» кількістю населення для певної країни. Через те, що це обговорення не було всеохопним, більшість дослідників зрозуміла, що однобічне зосередження на абсолютному розмірі населення не має сенсу. Справді важливими є часові зміни у демографічних процесах і склад населення.

Демографи вивчають склад населення переважно стосовно віку та статі. Найкращою ілюстрацією такого розподілу є так звана вікова піраміда, де наведено кількість жінок (з правого боку) та чоловіків (з лівого) щодо їхнього віку. Зміни у віковій структурі населення є важливими для суспільства та економіки у багатьох аспектах.

Здебільшого це співвідношення осіб, які роблять внески до системи соціального забезпечення, та тих, хто отримує виплати з неї. У більш загальному сенсі це та кількість людей, що переважно виробляє продукцію порівняно з тими, котрі переважно споживають. Значні зміни у цьому відношенні можуть бути пов'язані зі зниженням добробуту населення.

З погляду пенсійних систем очікування полягають у тому, що за структурою населення

має набагато постарішати, якщо частина тих осіб, котрим за 60, швидко зростатиме. Це потребує від уряду відповідного вибору рішень з ряду альтернатив: або підвищити середній пенсійний вік, або знизити рівень пенсій, або збільшити індивідуальні внески до пенсійних фондів, або змиритися із значним дефіцитом у Пенсійному фонді. У більшості європейських країн трапляється поєднання таких рішень. Але масштабний процес старіння населення тільки почався.

Значне подальше старіння вже запрограмоване в існуючій віковій структурі населення, переважно як наслідок дуже низької народжуваності протягом останнього десятиліття.

Не викликає сумніву, що старіння населення створює багато викликів суспільству, і ці виклики тим більші, чим швидше зростає частка людей похилого віку в загальній кількості населення. У цьому сенсі **старіння населення є, безперечно, важливішим процесом, аніж зменшення його абсолютного розміру стосовно потенційного зниження добробуту індивідів.**

Отже, виникає питання: чи має бути метою соціальної політики спроба мінімізувати швидкість старіння населення? Це, безперечно, більш значуща мета, ніж намагання зберегти певний абсолютний розмір населення, адже її реалізація безпосередньо пов'язана із наслідками, що стосуються добробуту людей. Але це ще не все.

Потребує всебічного вивчення питання, чи справді менша кількість молодих робітників стає фактором зниження ефективності загального виробництва. Зрозуміло, що це залежить не тільки від кількості робітників, а й від продуктивності їхньої праці, яка зумовлена багатьма чинниками: *освітньою, професійно-кваліфікаційною підготовкою, станом здоров'я, мобільністю, здатністю до соціальної і науково-технологічної адаптації.*

Якщо продуктивність праці кожного робітника зростає з тією швидкістю, з якою змен-

шується кількість робітників, то це не матиме значення для загального виробництва (хоча питання розподілу все ще зберігається).

Існує багато факторів, котрі сприяють *зростанню продуктивності праці*, але найважливішим вважається **людський капітал** — результат взаємодії кількох чинників: освітнього рівня працівників, певною мірою — стану їхнього здоров'я та мотивації. Іншими словами, подальший розвиток людського капіталу є дуже важливою відповіддю на питання: *наскільки негативно старіння та зменшення населення мають позначитися на його добробуті?*

Той факт, що молоді є сьогодні більш освіченими, ніж старші покоління, — результат поліпшення системи освіти впродовж останніх десятиліть — достатня підстава для оптимізму. Адже це засвідчує, що подальші позитивні зрушення у людському капіталі вже запрограмовані у поточній віковій структурі. З часом менш освічені працівники йтимуть на пенсію, їх змінюватимуть молодші, з вищим освітнім цензом. Це також ілюструє той факт, що загальний склад робочої сили щодо її освітнього рівня змінюється дуже повільно. А можливі спроби поліпшення системи освіти протягом найближчих років тільки зміцнять людський капітал працівників молодшого віку. Але за умов швидкої зміни технологій така додаткова освіта буде особливо важливою.

Концепція «балансу населення» поєднує питання розміру населення із його віковою структурою та людським капіталом. Вона охоплює набагато ширше коло питань, аніж традиційна парадигма соціальної політики «стабілізації населення», яка однобічно спрямована лише на його розмір.

Стабілізація населення не є досяжною метою політики для України протягом найближчих десятиліть, адже подальше зменшення населення та його старіння вже зап-

рограмовані у реальній віковій структурі. Навіть якщо рівень народжуваності зросте до рівня заміщення, що навряд чи можливо, то невелика кількість дівчаток, народжених протягом останніх 15 років, призведе до того, що у майбутньому буде менше матерів і як наслідок — менше дітей.

Баланс населення як модель політики також розглядає людський капітал та його розподіл за віком і статтю. Це не означає, що три детермінанти демографічного розвитку та вікової структури населення, а саме — народжуваність, смертність і міграція — не мають значення. Вони продовжують бути основними складниками змін, але **їх слід розглядати у зв'язку з освітою**.

У випадку міграції, наприклад, доцільно брати до уваги не тільки кількість мігрантів, а й *їхню кількість (за віком і статтю), помножену на їхнє вміння та кваліфікацію*. Також існує важлива взаємодія між освітою та народжуваністю (освіченіші жінки народжують пізніше і мають загалом добре освічених дітей) і смертністю (більш освічені люди переважно є більш здоровими).

Якою має бути демографічна політика України, щоб ми змогли досягти балансу населення? Не існує легкої та швидкої відповіді на це питання, адже ми маємо справу з багатовимірним феноменом з різними — залежно від різних умов — пріоритетами.

Щоб з'ясувати, що є найкращою гармонією для людей різного віку та різного рівня освіти, які формуватимуть майбутнє суспільство, необхідні глибокі наукові дослідження (включаючи альтернативні прогнози), а також діалог зацікавлених сторін — **громадянського суспільства та уряду**. Після цього можна визначати певні стратегічні пріоритети соціальної політики на основі загального погляду на те, що є бажаним, а що — досяжним для суспільства у балансі різних його вікових та освітніх груп.